

Гакаленко Т. М.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ЯК ФАКТОР НИЗЬКОГО РІВНЯ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано взаємозв'язки трансформаційних процесів із рівнем добробуту населення України. Досліджено причини відставання темпів зміни добробуту від темпів економічного зростання, визначено сутність поняття добробуту, охарактеризовано процеси та явища, що зумовили зниження добробуту в трансформаційній економіці України у період економічної кризи, проаналізовано наслідки трансформаційних процесів та явищ, які є перешкодою для підвищення рівня добробуту в період економічного зростання.

Період структурної трансформації економіки будь-якого типу характеризується корінними змінами у способах розподілу ресурсів і їх правовому обґрунтуванні. У цей період відбувається становлення та закріплення нових інститутів, норм економічних відносин, які спричиняють значний вплив на темпи і якість подальшого економічного розвитку. Здійснюється формування нових відносин власності, договірних відносин одночасно з реструктуризацією існуючих та заснуванням нових техніко-виробничих, фінансових структур, суспільних організацій.

В Україні цей процес у перші роки економічної трансформації був досить складним та хаотичним. Остаточна відмова від форм господарювання, властивих централізовано-плановому господарству, природно, дестабілізувала діяльність усіх економічних агентів, що негативно відобразилося на рівні добробуту українського суспільства.

Зменшення рівня добробуту в період тривалого економічного спаду в 1990-х роках є цілком закономірним явищем. Утім, навіть у період економічного зростання, що спостерігається останнім часом в Україні, проблема низького рівня

добробуту залишається актуальною. Таким чином, можна припустити, що з початку трансформації було створено передумови, дія яких перешкоджає підвищенню рівня добробуту відповідно до темпів економічного зростання.

Актуальність проблем, пов'язаних із добробутом, підтверджується, по-перше, офіційним їх визнанням (наприклад, у 2001 р. Президентом України була затверджена Стратегія подолання бідності, розрахована на 8 років) [1]. По-друге, дослідження бідності є темою праць таких економістів країн з трансформаційною економікою, як Е. Лобанова, В. Симоненко, Л. Овчарова. Сутність їхніх досліджень полягає у визначенні безпосередніх причин бідності, критеріїв її вимірювання в країнах пострадянського простору. Для вітчизняних учених бідність є більш звичним об'єктом дослідження, ніж добробут, внаслідок того, що бідність є тим практичним аспектом добробуту, який краще за все свідчить про низький рівень останнього.

Крім того, існує немало матеріалів, присвячених аналізу трансформаційних процесів, вивченню зв'язків окремих складових добробуту з поточними структурними перетвореннями. Зокрема, в статтях та монографіях В. Будкіна,

В. Гейця, Ю. Пахомова та інших подається аналіз умов здійснення і впливу ринкових реформ на структуру економіки України, характеризуються умови розподілу ресурсів для ефективного їх використання, досліджується поведінка економічних агентів.

Ця стаття присвячена дослідженню ключових передумов поточного рівня добробуту в Україні, закладених у період здійснення найважливіших для трансформації економіки реформ. Метою статті є визначення причин невідповідності темпів зміни рівня добробуту темпам економічного зростання. Надалі аналіз цих причин надасть можливість розробити рекомендації для здійснення економічної політики у сфері підвищення рівня добробуту населення.

У статті приділено увагу таким питанням: (1) визначенню сутності поняття добробуту; (2) характеристики процесів та явищ, що зумовили зниження добробуту населення в трансформаційній економіці України 1990-х років, (3) аналізу наслідків трансформаційних процесів та явищ, які є перешкодою для підвищення рівня добробуту в період економічного зростання.

Економічна теорія пропонує кілька підходів до тлумачення поняття добробуту.

Представники школи класичної політичної економії (А. Сміт, Й. фон Юсті) ототожнювали добробут із багатством, визначаючи, як на його рівень впливає механізм розподілу і перерозподілу вартості, властивий капіталістичній економіці на етапі її зародження [2].

Засновники теорії суспільного добробуту розглядали останній як комбінацію індивідуальних корисностей індивідів (домогосподарств) суспільства (В. Парето) або як сукупність потреб, що можуть бути виміряні за допомогою грошей (А. Пігу) [3]. Таким чином, було започатковано тривалу дискусію західноєвропейських та американських вчених (Н. Кальдор, Дж. Хікс, Т. Сцітовські, А. Бергсон, П. Самуельсон, К. Ерроу, А. Сен та інші) стосовно порівнянності індивідуальних корисностей, можливостей створення функції суспільного добробуту, а також можливостей визначення оптимального з точки зору суспільства розподілу благ, який означав би максимізацію суспільного добробуту [4].

Нарешті, існує інший підхід, представлений переважно українськими та російськими вченими (Н. Римашевська, В. Бочкарьова та інші) [5; 6]. Відповідно до нього добробут є характеристикою умов життєдіяльності людей, ключовими серед яких є зайнятість, рівень доходів та нерівність у їх розподілі між окремими групами населення, структура споживання, показники

здоров'я та освіти. Таким чином, рівень добробуту визначається забезпеченістю населення матеріальними та нематеріальними благами.

Для цілей емпіричного аналізу розроблено кілька наборів подібних показників: індекс людського розвитку, що розраховується ООН, система індикаторів для оцінки рівня життя населення в країнах СНД, розроблена Статистичним комітетом СНД [7].

Отже, всі представники згаданих економічних шкіл визначають добробут як міру доступності тих чи інших благ, що визначає задоволення людських потреб на індивідуальному та суспільному рівнях. Розрізняють перелічені підходи за методологічними відмінностями у вимірюванні добробуту та його змінами внаслідок перерозподілу ресурсів.

З точки зору поставлених у дослідженні завдань привертає увагу підхід, що пропонується для емпіричної оцінки рівня добробуту. Він найчастіше використовується у практиці аналізу добробуту в трансформаційних економіках, оскільки його застосування базується на дослідженні статистичних даних. Згідно з ним, ключовими показниками добробуту визначимо рівень доходів та можливості його підвищення, а також наявність власності, використання якої може приносити прибуток.

Проаналізуємо, яким чином трансформаційні процеси в економіці України сприяли формуванню сучасного рівня добробуту населення.

Основний зміст трансформації в Україні можна уточнити як перехід від підсистеми, сформованої для обслуговування народногосподарського комплексу СРСР, який функціонував на директивно-плановій основі, до цілісної економічної системи, що функціонує на ринкових принципах [8]. Метою реформування економіки було підвищення ефективності розподілу ресурсів завдяки впровадженню нових форм власності, набуттю самостійності суб'єктами господарської діяльності, утворенню конкурентного середовища. Очікуваний результат мав виявитися в економічному зростанні та відповідному підвищенні добробуту населення.

Суверенітет держави обумовив вимушений економічний суверенітет, оскільки поява кордонів вимагала розробки нових умов здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Структурно незбалансована економіка України сприяла розкрученню інфляційної спіралі внаслідок лібералізації цін. Інфляція попиту, що мала місце як результат збільшення грошової маси, та інфляція пропозиції обернулися гіперінфляцією, що стало істотним фактором дестабілізації процесів вироб-

ництва та реалізації, виникнення платіжної кризи, гальмування кредитної та інвестиційної діяльності. Зі зменшенням ВВП, тобто об'єкта розподілу, скоротилися доходи більшої частини населення.

Важливу роль у процесі трансформації економіки відіграв характер становлення ринкових інститутів як визнаних і закріплених юридично правил поведінки. Їх призначення полягає у сприянні зменшенню трансакційних витрат, організації стабільної структури взаємодії господарських агентів, а також мінімізації невизначеності взаємодії [9].

Економічний спад в Україні був логічно пов'язаний із повільними інституційними перетвореннями. Формування «правил гри» на ринкових засадах виявилось тривалим процесом через брак розуміння органами влади поточних і довгострокових потреб економіки та неузгодженість дій політичних сил. З одного боку, в умовах економічного спаду об'єктивно важко було визначити нові пріоритети монетарної і фінансової політики з урахуванням принципів ринкової економіки. З другого боку, економічна політика держави формувалася під впливом суб'єктивних інтересів, спрямованих на збереження пріоритетності доступу до власності та ресурсів. Як наслідок нерівноправності економічних агентів, розподілу економіки на привілейований та непривілейований сектори набули поширення корупція та інші незаконні види діяльності.

Нерівноправність суб'єктів економічної діяльності насамперед проявилася в процесі приватизації, який призвів до значної нерівності у володінні власністю.

Один із принципів приватизації полягав у тому, що «кожному громадянину України створюється можливість володіти засобами виробництва, житлом і землею» [10]. Але більша частина основних засобів опинилася в руках невеликого кола осіб. По-перше, 5,3 млн населення взагалі не отримали приватизаційні сертифікати, оскільки не бачили перспектив їх використання. Ще 2,5 млн не скористалися ними [11]. Значну кількість приватизаційних сертифікатів було реалізовано населенням одразу після їх отримання за ціною, меншою за номінальну, у прагненні збільшити поточні доходи. Певним категоріям громадян (переважно представникам бюрократичного апарату, меншою мірою – трудовим колективам) були надані пільгові умови обміну сертифікатів на цінні папери [12]. Формувалися закриті для зовнішніх інвесторів корпорації шляхом створення АТ закритого типу, ВАТ у результаті закритої підписки на акції та проведення аук-

ціонів із штучно обмеженою кількістю зовнішніх учасників [13]. Крім того, вартість багатьох підприємств, що приватизувалися, була занижена, що також штучно збільшило приватизовану частину обмеженої кількості власників.

У період грошової приватизації значна частина дрібних власників реалізувала свої цінні папери внаслідок низької прибутковості об'єктів власності та (або) недостатнього рівня власних поточних доходів. Ринкова вартість акцій могла бути вищою або (частіше) нижчою за первинну залежно від фінансової привабливості підприємств. Низький рівень доходів, відсутність знань стосовно можливостей купівлі-продажу цінних паперів та несиметричності інформації сприяли вкрай нерівномірному розподілу власності.

Таким чином, соціальним наслідком приватизації став високий рівень соціальної диференціації за критерієм володіння власністю [14].

Одними з важливих факторів трансформаційних процесів є кардинальні зміни в індивідуальній та суспільній свідомості, викликані трансформацією основ функціонування економіки. Реакція економічних агентів впливає на формування напрямів реформ в економіці та інших сферах життєдіяльності суспільства. Частково структурні перетворення стимулюються урядом, який встановлює нові «правила гри», але розуміння цих правил та відповідна поведінка на мікрорівні відіграють не менш важливу роль у трансформаційному процесі, коригуючи темпи і напрями реформування економіки. Пристосування суб'єктів господарювання до нових умов ускладнюється внаслідок необхідності зміни економічного мислення, усвідомлення поточних процесів та своєї ролі в них. Одна частина економічних агентів відчуває власний інтерес і можливості його реалізації в новій ситуації, тоді як інша втрачає звичні орієнтири, не маючи спроможності визначити нові. Такі особливості людського характеру, як схильність до ризику, здатність швидко змінити вид занять та спосіб життя, відіграли значну роль у процесі первинного накопичення капіталу, якщо не внаслідок участі в перерозподілі власності, то в межах підприємницької діяльності, організованої в 1990-х роках.

Отже, можна виділити три основні напрями впливу процесів трансформації на добробут українського населення:

1) зменшення об'єкта розподілу, тобто ВВП, через економічний спад;

2) реструктуризація системи розподілу, яка стала фактором майнового та соціального розшарування, формування нової бюджетно-подат-

кової системи. Частково отримана нерівність пов'язана зі зміною пріоритетів у державному перерозподілі на користь економічних агентів – платників податків, незалежних від бюджетного фінансування. З іншого боку, групи економічних агентів, що мають зв'язки з політичною та/або кримінальною сферами, мають більше можливостей для реалізації своїх економічних інтересів, а саме – накопичення власності та збільшення доходів;

3) формування прошарків населення, які об'єктивно відрізняються за своїми можливостями участі в економічних процесах. Якщо деякі громадяни завдяки підприємницькій ініціативі, професіоналізму, кваліфікації змогли забезпечити себе стабільно високими доходами та/або прибутковою власністю, то інші втратили звичні джерела доходів та/або майно, поповнюючи таким чином найбільшій прошарок населення.

Починаючи з 2000 р. в Україні продовжується економічне зростання. Воно є наслідком сформованості необхідних ринкових інститутів та пристосування більшості суб'єктів господарювання до умов функціонування нового господарського механізму. В період економічного зростання спостерігається деяке покращення добробуту, що має місце переважно за рахунок підвищення середнього рівня доходів (див. табл. 1). Причому темпи останнього коливаються біля середнього темпу економічного зростання.

Таблиця 1. Темп зростання ВВП та грошових доходів населення у % до попереднього року*

Показник	Темп зростання у % до попереднього року	
	реального ВВП	реальних грошових доходів
1995	87,8	108,3
2000	105,9	104,1
2001	109,2	ПО
2002	105,2	118
2003	109,4	107,8

* Таблицю складено за даними www.bank.gov.ua [15].

Але характер перебігу трансформаційних процесів в Україні обумовлює відставання темпів зростання рівня добробуту від темпів економічного зростання. Основні причини цього такі.

1. У період спаду було закладено основи для довгострокового погіршення стану людського капіталу України.

Незадовільні структура харчування та умови проживання, відсутність можливості користуватися якісними медичними послугами створили загрозу біологічному існуванню людини (див. табл. 2). Зокрема, така загроза проявляється у низькому рівні народжуваності та високому рівні смертності, що поступово призводить до дедалі

більшого підривання генетичного фонду українського народу; поганому стані здоров'я переважної більшості населення, в тому числі молоді; масовому поширенні алкоголізму і наркоманії; міграції близько 7 млн найздоровіших громадян України, в тому числі майже 500 тис. дівчат і молодих жінок [16].

Таблиця 2. Показники природного приросту та стану здоров'я населення України*

Показник	Природний приріст населення, тис. осіб	Кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань, тис.
Рік		
1990	27,6	32 188
1992	-100,3	33 214
1994	-243,1	31 455
1996	-309,5	30 169
1997	-311,6	31 158
1998	-300,7	31 974
1999	-350	32 959
2000	-373	33 471
2001	-369,5	33 192
2002	-364,2	32 233
2003	-356,8	32 585

* Таблицю складено за даними Державного комітету статистики України [17].

Знецінення наявних на початок 1990-х років заощаджень та зменшення частки заощаджень у структурі доходів населення зробили неможливою для значної його кількості оплату лікування та отримання якісних освітніх послуг у цей період. Тоді як для деяких громадян здійснення витрат на перелічені послуги було необхідним саме протягом цього періоду. Адже отримання медичних послуг найдоцільніше на перших стадіях хвороб, а можливість отримання вищої та спеціальної освіти найбільш цінується у певному віці (17-19 років). Тобто певна кількість людей втратили такі можливості, що відповідно вплинуло на їхнє подальше життя та якість людського капіталу України.

2. Важливим наслідком зменшення накопичення заощаджень стало зменшення можливостей придбання непродовольчих товарів, особливо житла та товарів довгострокового споживання. Залишається високою частка витрат на продовольчі товари в структурі загальних витрат (див. табл. 3). Ця ситуація не може бути виправлена за перші кілька років економічного зростання, оскільки його темпи не компенсують втрат в період спаду. Забезпеченість населення вказаними товарами збільшується, але відстає від бажаного рівня. А можливість купівлі їх також передусім цінується у віці, в якому переважно створюються сім'ї та народжується найбільша кількість дітей.

3. Економічний підйом має слабкий вплив на подолання майнової нерівності, сформованої

Таблиця 3. Співвідношення витрат на продовольчі та непродовольчі товари в структурі споживчих витрат населення України*

Показник	Частка витрат на продовольчі товари у структурі споживчих витрат, %	Частка витрат на непродовольчі товари у структурі споживчих витрат, %
Рік		
1999	68,1	28,5
2000	67,9	25,4
2001	65,4	28,3
2002	62,8	30,0
2003	62,7	30,6

* Таблицю складено за даними Державного комітету статистики України [18].

і закріпленої на перших етапах приватизації. Адже існуючого темпу зростання доходів (щонайменш офіційних) більшої кількості населення поки що недостатньо для зменшення нерівності в розподілі прибуткового та неприбуткового майна, що є наслідком і причиною неможливості подолання нерівності в доходах.

4. Розвиток соціальної сфери, яка є каналом розподілу та чинником формування добробуту, також недостатньо пов'язаний з економічним зростанням. Політика, спрямована на поступове зменшення частки державних витрат у структурі ВВП, зокрема витрат на утримання соціальної сфери, обумовила, з одного боку, порівняно менший рівень доходів зайнятих у ній, а з іншого - повільний розвиток науки, освіти, медицини тощо.

5. Економічне зростання вже не здатне усунути вигоди, отримані учасниками тіньового сектора, сформованого в 1990-х роках за допомогою корупції та слабкості ключових ринкових інститутів. Розмір тіньового сектора практично не зменшується і в поточному періоді. Тіньовий сектор також є фактором розшарування суспільства за доходами внаслідок можливості або неможливості провадження нелегального бізнесу.

6. В Україні сформувався прошарок людей, які абсолютно не змогли пристосуватися до нових умов господарювання. Вони становлять найбіднішу частину населення, яка практично не має можливостей підвищити свій рівень забезпеченості благами.

Отже, в період економічного спаду, зумовленого трансформацією економічних відносин, рівень добробуту українського населення значно знизився. Крім цього, в цей період були сформовані передумови для збереження низького

рівня добробуту в перші роки економічного зростання. Ці передумови стали відображенням основних характеристик економічної кризи та структурних перетворень в Україні.

Ключовими факторами, які перешкоджають підвищенню добробуту темпами, аналогічними темпам економічного зростання, є:

- втрати людського капіталу, зумовлені низькими доходами та незадовільною структурою витрат з переважаючою часткою витрат на продовольчі товари;

- зменшення заощаджень, що зумовило розрив у процесі накопичення для безперервного оновлення людського та фізичного капіталу, використання якого також є фактором ефективного відтворення людських ресурсів;

- нерівномірний розподіл власності, який означає, що більша частина населення позбавлена можливості отримувати доходи від її використання;

- наявність тіньового сектора, який є фактором поглиблення майнової та дохідної нерівності між зайнятими в ньому та зайнятими в легальному секторі;

- створення прошарку населення, низький рівень добробуту якого є закріпленим, оскільки його поточний стан здоров'я, рівень освіти та рівень забезпеченості матеріальними благами не дозволяє самостійно розірвати замкнуте коло бідності.

Зважаючи на це, визначимо пріоритети державної економічної політики, дотримання яких дасть змогу прискорити темпи зростання добробуту населення України. Найважливішим із таких пріоритетів, на наш погляд, має бути зменшення майнової та дохідної нерівності шляхом забезпечення законності діяльності економічних агентів. Зменшення тіньового сектора, боротьба з корупцією сприятимуть ліквідації неправомірних пільг і переваг, більш рівномірному оподаткуванню, наповненню бюджету. Також це має спричинити підвищення середнього рівня доходів, що надасть можливість покращити структуру витрат, збільшити інвестиції в людський капітал внаслідок зростання заощаджень та підвищення як приватних, так і державних витрат. У такий спосіб може бути посилена взаємодія між темпами економічного зростання та підвищення рівня добробуту.

1. Указ Президента України від 15 серпня 2001 р. Про стратегію подолання бідності, - www.rada.kiev.ua
2. Шумпетер Й. История экономического анализа. - <http://ek-lit.agava.ru/shumsod2.htm>
3. The mit dictionary of modern economics (edited by D. W. Pear-

- ce).- Massachusetts: The MIT Press Cambridge,- 462 p.
4. Handbook of Social Choice and Welfare. Edited by Kenneth Arrow, Amartya Sen and Kotaro Suzumura // Discussion Paper Series A. № 417.- Amsterdam: Elsevier/ North-Holland.- 2001.- October.

5. Народное благосостояние: Тенденции и перспективы / Отв. ред. Н. М. Римашевская, Л. А. Оников.- М.: Наука, 1992.-255 с.
6. Бочкарева В. К. Интегральный показатель качества жизни // Народонаселение.- 2001.- № 3.
7. Иванов Ю. О показателях экономического благосостояния // Вопросы экономики.- 2003.- № 3.
8. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / Інститут економічного прогнозування; за ред. академіка НАН України В. М. Гейця.- К.: Логос, 1999.- 500 с.- С 26.
9. Пустовіт Р. Трансформаційна криза в Україні: оцінка з позицій інституціональної теорії // Економіка України.-2004.-№ 1.-С. 38.
10. Концепція роздержавлення і приватизації майна державних підприємств, землі та житлового фонду // Відомості В Р.- 1991.-№ 53.
11. Галата Я. Приватизаційне кидалово // Політика і культура.- 22-28.10.2002.- С 27.
12. Будкін В. С. Концепції та реалії моделей економічної трансформації постсоціалістичних держав // Стратегія економічного розвитку України.- 2002.- № 2(9).- С. 37.
13. Сірко А. Постприватизаційний розподіл та концентрація прав власності у перехідній економіці // Економіст.- 2004.- № 9.- С 34.
14. Там само.- С. 43.
15. www.bank.gov.ua
16. Мочерний С, Устинко О. Людина та закони її розвитку // Економіка України,- 2004.- № 10,- С 22.
17. www.ukrstat.gov.ua
- 18 Там само.

T. Gakalenko

TRANSFORMATION PROCESSES AS THE FACTOR OF LOW WELFARE LEVEL OF POPULATION IN UKRAINE

In this article correlations between transformative processes and level of welfare in Ukraine are analyzed. The reasons of disparity of welfare dynamic and rate of economic growth are investigated. In the article the category of welfare is defined; the processes and phenomena are characterized that caused welfare decrease in economy of Ukraine during the economic crisis; the circumstances of transformative processes and phenomena are analyzed that became obstacles for welfare increase in the period of economic growth.